

Pagsaplag iban Pagpinig ha Paguyan iban Sangsa Pagbangun-Kahanungan ha Mindanao, Pilipin: Nahulug ha manga Gawang

Maria Carmen Fernandez^{ID} iban Bai Shaima Baraguir^{ID} iban John Bryant^{ID}

July 2022

In mga magbassa sin katas ini panduan namuh manjari huminang sulat kanila, basta bukun in maksud niya hidagang in sulat. In ODI magguna pagkila iban mangayu singud sin sulat hinang. Ha pag-usal *online*, mangayu kami ha mga magbabassa hibutang in *link* sin sin sulat ini byubutang ha ODI *website*. In mga pikilan mabassa dii amura daing ha manga nagsulat iban bukun pikilan ODI atawa sin manga panaiban namuh.

In katas ini tarrang ha CC BY-NC-ND 4.0.

Byariin hi-cite: Fernandez, M.C. iban Baraguir, B.S. iban Bryant, J. (2022) *Pagsaplag iban Pagpinig ha Paguyan iban Sangsa Pagbangun-Kahanungan ha Mindanao, Pilipin: Nahulug ha manga Gawang*. HPG working paper(Kahaupuan) [Sinug]. London: ODI (<https://odi.org/en/publications/inclusion-and-exclusion-in-displacement-and-peacebuilding-responses-in-mindanao-philippines-falling-through-the-cracks/>).

This PDF has been prepared in accordance with good practice on accessibility.

Pagkila

In manga nagsulat magsukul ha panaiban nila mangangadji' – Arbie Baguios, Pamela Combinido, Kirstin Lange iban Kate Sutton. Daing ha Humanitarian Policy Group (HPG), magsukul kanda Oliver Lough, Veronique Barbelet, SORCHA O'Callaghan iban Sarah Njeri ha pagpandu' ha pagsulat, Sara Hussain ha pagdayaw sin surat ini, Hannah Bass iban Emma Carter ha pagtanyag sin surat ini, iban Laura Mertsching ha pagparagan sin hinang ini. Magsarangsukul kami kan Nur Danial iban Paramisuli Aming ha panapsil sin kahaupuan ini pa Sinug.

Magsukul kami ha manga *development workers, community facilitators, national* iban *local* upisyal iban nakura', donors, MPs iban ha manga paguy Bangsamoro dimihil sin waktu iban ingat nila.

Pasalan sin surat ini

In katas ini hambuuk ha mga pyangadjian lamud ha *HPG Integrated Programme* prajik '*Falling through the cracks: inclusion and exclusion in humanitarian action*'.

Pasalan sin mga nagsulat

ORCID numbers are given where available. Please click on the ID icon next to an author's name in order to access their ORCID listing.

Hi **Maria Carmen (Ica) Fernandez**^{ID} hambuuk mangangadji iban *development practitioner* (@icafernandez).

Hi **Bai Shaima (Bam) Baraguir**^{ID} hambuuk mangangadji iban *peace practitioner*.

Hi **John Bryant**^{ID} hambuuk *Senior Research Officer* ha HPG.

Kahaupuan

In Pilipinas hambuuk daying ha manga hula' kiyugdan marakmul sin pagpaguy. In kamatauran daying kanila naghuhula' ha kapuan sin Satan Mindanao, atawa amuin pagtawagun *Bangsamoro Autonomous Region in Muslim Mindanao (BARMM)*, tempat ini kabiyaksahan sin aramala, durumpasan sin pagbunu' iban daisab pupugaran sin ginis babarapa tatabangan daying ha tikmil 50 tahun limabay. Ha waktu sin paghimatungan kahanungan (*peace agreement*) sin tahun 2012 ha antara' sin parinta iban sin *Moro Islamic Liberation Front (MILF)* nahinang lunas pa kimu' in hiluhala iban napaawn in ba'gu pagkawasa (*political autonomy*), sasat daying ha manga agad *Islamic State* tumpukan jahulaka'; paglakab, pagtanak-lupa' iban paglinug; iban paghilu-hiluhi ha laum hula iban pagbanta magkahi, amu ini in sabab hangpu ibuhan in magpaguy tahun-tahun. Ha ahil sin tahun 2021, kulang labi 65,918 magtali-anak (267,278 siyulagan) napulakkanat ha Mindanao, in 35% kabaakan ha *BARMM* (UNCH, 2021).

In katas ini kiyawa ha pag-asubu ha manga mananabang, manga paguy, iban manga upisyal sin parinta bat humati sin kahalan sin pagsaplag iban pagpinig (*inclusion and exclusion*) ha pihak sin pagmanusiya' iban pagbangun kahanungan (*humanitarian and peacebuilding*). Iyusal dii in kahalan sin *BARMM*, hambuuk hula kauman malugay nalugus piyaguyan misan in kaawnan niya halawum naguupiksa' sin parjanjian kahanungan iban paghidjatul sin pagbangun daying ha kahiluhan. In manga parjanjiaan iban sin *MILF* samin pagpalawak sin lingkungan sara', pagkila ha salsila amuin wairuun kiyadihilan kaadilan in mga nahinang sin manga kamatauran hula' Kiristian atubang ha Muslim iban bukun-Muslim udduk hula'. Sumagawa', masi awn pagkijib iban pagpihak ha laum kauman. In hal ini, jimatu in pangasubu mabu'gat: maita' ha bihaini na in kaagun sin parinta iban sin manga magtatabang puan tahun, awn pa masi manga tumpukan kiyabin halawum kabinsanaan iban pagpanghimuli', iban maita' sila nahulug ha mga gawang?

Biya'diin baha' kyahatihan iban kanyataan in pagsaplag (*inclusion*) iban pagpinig (*exclusion*)?

In pagusihat ini maghajat siya manga pangasubu. In panagnaan pangasubu, biya'diin kyahatihan iban kanyataan in pagsaplag iban pagpinig? In katas ini kita in ginisan tau ginisan daisab in pikilan iban bitikan pasalan sin pagsaplag iban pagpinig, ha manga dugaing-dugaing tahap, amuin awn katudjuhan pa hajat iban pa pasampayan.

Tumagna ini daying ha manga ginisan bahasa: ha way hambuuk julbahasa sin pagsaplag (*inclusion*) ha ginisan bahasa sin Bangsamoro, kabtangan biya' na sin *langkap* ha Bahasa sin Maguindanao iban Mranaw, lapay/saplag/sakup ha Sinug, iban *meraeg* atawa *meamung* ha Teduray maana siya ha bahasa Anggalis "*inclusive*". In manga katan kabtangan ini magmaksud saplag; lapayun in katan (*kasama ang lahat*, ha Tagalog/Filipino), iban agun katan way tupungan si'bu maana. Nakapabitik siya ini maana tartantu ha pagtawagun saplag: mataud daying ha manga mananabang iban nagmamahil naasubu, kita' nila ini in malawak sarta' kagunahan ha saplag pagsambag. Mataud daisab nanaimai sin paglabi aula pa manga sila nangangalagihan tuud ha waktu kabus na in tatabangan, sa' in katan tau subay daisab masi tabangan, misan in kaawnan nila halawum kaya atawa kulang upaya. Kahatihan daisab in bimbang

amu in pagpini' sin pagtabangan makapapulakkanat ha kauman, makarugtul ha martabbat sin tau iban sin kauman byah na sin kamaasan, atawa magsaplag sin addat magparaug na hadja ha laum kauman hiluhala, in bihaini maana awun sibu' iban sin kabiyaksahan sin manga parhimpunan magtatabang daying ha kahula'-hulaan (*international humanitarian organisation*) amuin makaganap pa sin dugaing maksud sin saplag (*inclusion*).

Ha kiyapagijmaan, in kamaksuran sin saplag (*inclusion*) nahinang siya pulitik iban gaus, nahinang sabab dakula' sin saplag iban pagpinig (*inclusion and exclusion*) ha *BARMM*. Bang paamuhun in maksud sin tatabangan way-pagpi' tumpukan, di' siya ini jumatu bang in tumpukan kiyapangandulan ha pagtukbal tatabangan limabay ha piyaghimatungan, labi-labina pa sasang sin pagbarmula sin kahanungan. In paghidjatul sin kahanungan amu in nagpaamu sin biyadiin in pagsaplag (*inclusion*) kyahatihan iban pagbaktul sin tatabangan halikusan sin *BARMM*, karna' bunga ini sin piyaghimatungan pulitik. Misan in kawnan aturan sin *humanitarian and development programme* lamud in katan usug-babai iban kabangsa-bangsahan, sumagawa' kimakamdus da siya pa sara' *Philippine national legislation*, parwakilan pulitik ha pagunahan sin pag-yanun 'tri-people', amu in Muslim, Kiristian iban sin udduk hula' (*Indigenous people*). In manga *quota* iban pagbahagi-kawasa amu na in undanan sin pagsaplag (*inclusion*), ha bihadtu pagsara', in manga kapuan tiyu'-tiyu' da in tau pagkakapasaran, tiyu'-tiyu' iban bukun mahampat in tatabangan daying halawum iban guwa' hula'.

Hisiyu in di' hipagkalamud ha tatabangan?

In suntuan parwakilan awn undulan pa ra'yat ha kababaan, tumudju sin unu in labi aula unahun ayuun iban pahanungun, sarta' daisab sin pagpinig. In pagpaamu sin pagsaplag (*inclusion*) nakagantung siya ha pagda sin manga kiyaamanatan, biya' na sin tau maas sin kauman (*barangay captain*), maghihinang ha parhimpunan bukun-parinta (NGO), iban sin kaibanan tau-ha-ut. In panugpati pa kauman kiyugdan aramala iban pa manga dara uhanan dakula' makapagaan sin paglugtu' pa kagunahan sin manga wairuun nahamparu tau piyagwakilan nila. Sumagawa', in landu' pagpalabi ha ijma' iban partimbangan sin kauman mangdahi pa di' hipagkayba' sin pagsagga iban hikapasad ha kaibanan ra'yat tiyu'-tiyu'. Misan in kaunan sin Pilipinas way pagpi' usug-babai, na' tantu tuud in pangahagad sin kalagguan usug da in sapatut-patut magnakura': in manga binababai iban usug-usugun (*LGBTQ*) dih makapatampal ha unu-unu binaibayan; iban sin manga tagasatsat (*PWD*) agun di' kakitaan. In atulan ini mahinang in manga tau kiyaamanatan (*brokers*) landu' makawasa iban maluhay kataimbabawan sin manga barkanan.

In amanat sin pagbangsa, iban sin manga karatuan maurul nila in pangkat nila daying pa gastu tahun, bukun salama-lama magtuy awun parsugpatan ha pagtabuk sin tatabangan iban ha mga barkanan, sumagawa' in hambuuk taumaas nagulal sin kaput balis byaggut in pagpinig (*exclusion*) pa kasultanan bang haunu nakalabbau in pagpakay nila sin kawasa. Hasupaya mapaamu in hal nasabbut magkagunahan ingat kapandayan maghaluhay in manga abut pituwa ha hula', iban ha pamandang sin kaibanan, in kainagun sin mga tau guwa' in kagunahan. Muna-muna tuud, in taritib sin panantuhi sin maksud pagpasaplag maparinta sin amanat iban 80% pa parsugpatan, iban in 20% pa pagbaktul (*technical*).

In pagpinig sin tatabangan (*humanitarian response*) ha *BARMM* daying daisab ha kataasan ha guwa hula (*international*) iban bang biya'diin siya paraganun. In manga mananabang masi sila mamihak pa kalagguan, pa manga kakilahan gaus bawgbug parhimpunan ha kataasan, iban daran mi' sin manga prajik iban tudju pa tiyu'-tiyu' taud sin tau, ha way pagliling sin unu tuud in kalagihan. In taritib sin siril-ma'sun sarang sadja panukbali sin kiyawajib, sarta' in pagtukbal sin mattan amanat, in sabalik niya tiyanta hadja pa manga nagdihil iban pa manga guwa hula *NGOs* (*INGOs*), bukun amuin manga tau kiyaramalahan— in parsugpatan nasabbut masinabubuku misan kaaunan niya in manga balanja' guwa' daying ha puunan pamarinta. Pa manga kamatauran nagaammal (*practitioners*), in masi-masi pagpinig (*exclusion*) sin manga paguy (*IDPs*) luna' pa sin panandas daying ha parhimpunan ha kataasan (*international agencies*) iban parinta (*national authorities*), sarta' na sin sipat kalakkuan sin panabangan buta bisu ha bunnal kahalalan.

Ku'nu dumagbus in pagpinig (*exclusion*) halawum aralama mahaba'?

In sunud pangasubu sin katas ini nagipuksa' ku'nu jumatu in pagpinig (*exclusion*), ha laum manga masaala salaksa' naawn ha mahaba' waktu. In timampal mahaba' iban balik-balik aramala ha *BARMM* amuna in saplag iban pagpini (*inclusion and exclusion*), laung sin manga naausubu in saplag (*inclusion*) mataas siya ha waktu iban puas sin aramala sumagawa' masapat daisab siya timiyu'-tiyu'. In ini kanyataan sin in kabiyaaksahan tatabangan nakalipaga hadja siya pa makusug aramala (*surge*) sarta' nagpataukasi' sin pagpinig minsan halawum pagtudju sin mga tau landu' in kasigpitan. Daying sabab karna' mataud na kimakkal manga paguy (*IDP*) Bangsamoro daying ha tahun-tahun puas sin jimatu aramala sarta' biya' way hugnaan, in ammalan subay tantuhun in kalagihan sin paguy (*IDP*) matukbal misan pa in kaawnan niya limabai na hapanagnaan unum bulan iban inut-inut ba'guhun in sambung ha magtataas parasahan sin pagpinig daying ha waktu pa waktu. In manga ini hapa', in parsababan pasal sin di' kapangandulan *data ecosystem*, iban in manga paguy ha tahap na sin kaliruan (*social stigma*), salugay mataud na in nagtapuk sin jimatu kanila. In kakulang kabus sin manga pagbangun pagkamanusiya', kapanyapan iban *digital* (*social, physical and digital infrastructures*) hitabang ha manga malugay na paguy, unupa isab pa katanaman sin tau tagasatsat (*PWD*), nahinang siya sabab siya hapa' dakula' pa tatabangan saplag (*inclusive*) muna-muna pa kahalalan sin *Covid-19*.

Halimiyu sin tunggal bitikan magkalagihan daisab mahantap paghambuuk iban pagplanu sin parinta ha babaan iban sin manga sara' pagpasampay pa manga hula' kiyugdan. Wajib ini magpahatul ha manga kalamlahan iban kakulang-kulangan ha pagtabang gamman na ha manga makalarak pa hasusungun planu tabang saplag (*inclusion*). In istriktu pagpakay sin *post-disaster guidelines*, iban panglangpas, saupama, nahinang parsababan ha kaibanan manga paguy di' tugutan huminang balik sin kabayan nila. In manga tabangan pa nagbay-bay (*camp-based*) daran di' magkalapay in manga sila yaun nakakabutang' ha bay (*house-based*). Hasupaya umamu, subay haring-harangun in manga aturan makabinsana' pa magtatabang, iban magpataud panilik (*flexibility*) mabalik-balik. In malaggu' hinang maghajat paghiyati-hiyatihi iban pagtabang-tabang ha antara' sin *Mindanao Humanitarian Team* iban sin kabiyaaksahan maguupiksa' iban maguuhanan sin kahanungan.

In pagkusug sin pagudduk (*localisation*) iban kawasa (*autonomy*) makatabang ba ha pagsaplag (*inclusion*)?

In hinapusan pangasubu, gamman na hibatang ta pyatindugdug na in *BARMM* karindi (*autonomy*) niya ha hal sin kawasa iban balanja', bang ha tungud sin pagkamanusiya' (*humanitarian*) iban pagtabang puas-aramala saplag da (*inclusive*) baha'. Ha katiluaagan, in baita' sin manga naausubu ha pagusihat, taayun sila ha maglalaggu' in kapatut ha kababaan ha tungud sin balanja', sara'-kapatut, iban pamarinta-karindi (*autonomy*) makatabang ha hikalaggu' sin pagsaplag (*inclusion*) labay daying ha pagjaga sin tatabangan umayun pa kalagihan sin kauman. In mga marayaw iban mabisa suntuan sin pagsaplag (*inclusive*) tatabangan pagkamanusiya' mabutuk in dahan *Western* iban manga addat iban mahantap pagpasampay (biya'na sin ginisan sadakka, labay daying ha kabiyaksahan iban piyagijmahan sin maglaulasiya'); pagsuy-suyi mahantap; iban mawmu panglamuri sin kauman iban pagtaumaas, bukun hat tubtub didtu hadja ha bitikan sumagawa' sarta' in katutug.

Sumagawa', hantang sin pagjaga subay hikabutang marayaw hasupaya maparagan, mapabuntul ta ha laum kauman in manga kaibanan tumpukan nagkukumpit dakula' kaya (*resources*) iban barkawasa nakapa pulakpalik, nakapahulug ha gawang ha kaibanan hantang sin tatabangan. In bunnal tuud masaplag (*inclusive*), in manga naguunahan ha pagkamanusiya' (*humanitarian actors*) iban sin manga kaput balis subay sila baramanat iban jumaga sin janji manukuhi ha manga paguy (*IDPs*) makabalik pa paghula'-hula' nila atawa pa paghantian mapatut iban maamu.

Paruhan (*recommendations*)

In manga pikilan ini ha atas maksud magpahati ha manga susungun nakura' iban ha tungud pagluming sarta' masaalla di' magkapuat-puat biya'na sin jimatu ha Bangsamoro, iban daisab sara' iban kakahinang ha tungud sin pagsaplag (*inclusive*) ha hal sin pagpakamanusiya' iban pagbangun (*humanitarian and development*).

Table 1 Paruhan ha pagtabang pagkamunisia' ha balik-balik aramala

Paru katiluaagan	Pikilan tartantu pa parinta Pilipin iban pa manga parhimpunan magdirihil tabang iban <i>INGOs</i>	Pikilan tartantu pa parinta <i>BARMM</i> iban parhimpunan ha babaan halawum sin hula (<i>region</i>)
<p>1. Magbantuk mahugut sara' masakup (<i>inclusion</i>) kimakandut ha ginisan aramala iban manga pangalagihan iban manga lawang lidjiki' (<i>opportunities</i>) ha kahula'-hulaan tartantu, agad na pagpataming ha manusiya' iban kakayau-kayawan pa katan tiyabaihan prajik.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Minda pa puun sin sakup langkap guwa' ha pagtudju hadja sin mga asal na tumpukan (<i>sectors</i>). • Magsiasat sin asal saddiya iban pa pagbu'gat-hansipak ha tungud sin paglapay (<i>inclusion</i>) iban pagpinig (<i>exclusion</i>), sarta' lagan dan in kakalagihan ha sigpangan, magtilik ummul, mitlak (<i>gender</i>), bangsa, satsat, iban sin kaibanan pa. • Lilingun balik in atulan sin <i>DRRM</i>, bandingun in panduan iban taritib sin aramala hula (<i>environmental disaster</i>) iban bunu' (<i>armed conflict</i>). • Maghatud sin sara' ha kataasan tungud sin paguy (<i>National IDP Law</i>) and sin kaibanan naantara' atulan sin saplag (<i>inclusion</i>). • Maguba sin manga kakatasan iban taritib pagbaktul sin <i>post-crisis task force</i> tanggung jawab ha <i>BARMM</i> iban sin kaibanan lugal, manantuhi sin maluag kahadiran iban magagpang ha sibillian mapahil. 	<ul style="list-style-type: none"> • Minda pa puun sin sakup langkap guwa' ha pagtudju hadja sin mga asal na tumpukan (<i>sectors</i>). • Maghatud hatungud sin sara paguy (<i>Regional IDP law</i>) iban sin dugaing sara' (<i>bills</i>) naantara' ha <i>Bangsamoro Transition Authority (BTA)</i> amu in gamman magpalamud iban saplag pa ginisan tumpukan iban sin manga kalagihan nila. • Ha parsugpatan pa paglapay (<i>inclusion</i>) pa ginisan tumpukan iban manga hajat nila. • Talusun in hinang sin <i>BTA</i> ha magpinda sin <i>national policy</i> hasupaya umatap pa <i>BARMM</i>, agad na in pagkila ha adat kabiyaksahan imayun pa <i>Bangsamoro Basic Law</i>. Biya'na sin pagpakusug ha sara' kauman iban sara' parinta sin manga taumaas ha <i>tri-people council</i> iban hisugpat pa datu/sultan/bae-a-labi iban kaimaman bat makasiril kahandak (<i>decision making</i>), pagpahati iban pagpasampay tabang sa'bu iban puas sin aramala. • Magbutang asas (<i>baseline</i>) pagbangun pagkamanusiya', kapanyapan iban digital (<i>social, physical and digital infrastructure</i>) hasupaya makatantu sin paglugtu' halawum banua (<i>region</i>). • Puunan in pagbangun pagkamanusiya', kapanyapan iban <i>digital</i> pangalagihan hasupaya mattan in pagdihil sin tatabangan ha hula (<i>region</i>). Ini in makautung mumpaat lidjiki' pa piyaghimatungan kahanungan (<i>peace agreement</i>) ha tungud sin pagpauli' iban pagbangun. • Tagnaan in pangaru ha hal sin mga kyabyaksahan amuna in makapakusug sin pagpinig (bat kagantian sin jumatu pa paglapay/saplag).

Table 1 Paruhan ha pagtabang pagkamunisya' ha balik-balik aramala (cont.)

Paru katiluaagan	Pikilan tartantu pa parinta Pilipin iban pa manga parhimpunan magdirihil tabang iban <i>INGOs</i>	Pikilan tartantu pa parinta BARMM iban parhimpunan ha babaan halawum sin hula (region)
<p>2. Gumanap hinang magkimmat iban magbaktul panali' mahaba', agadna in pagtali' sin luna' pagsagga' iban pagnilai ha manga pihak-magkakalagihan (<i>stakeholders</i>).</p> <p>3. Ha himahantang paguy, magpahugut sin paghantang pikilan amuin hikakamdus sin kasalassayan sin pagbalik iban paghula'-hula' sin manga paguy (<i>IDPs</i>).</p> <p>4. Magpatindug mapagun tatabangan balanja' hipanuku.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Unuhan in mataud-tahun tatabangan balanja' iban tantuhun in mahantap pagguwa'. • Lilingun balik in pagjaga sin pagsaplag (<i>inclusion</i>) iban sin kaibanan hinang biya'na sin <i>GPH-MILF normalization process</i>. • Buhiun in paghiyatihi iban paghambuuk aturan lapai na in parinta, mananabang, parhimpunan ra'yat iban manga pihak bukun-parinta, bukun hadja hat pagusiat-usiati, pagbaita' iban pagjaga, sumagawa' magtibuuk hinang. 	<ul style="list-style-type: none"> • Hilamud in manga kagugunahan puas sin aramala iban hajat sin manga paguy (<i>IDPs</i>) ha <i>Bangsamoro Development Plan, Provincial Development and Physical Framework Plans (PDFPS)</i>, iban ha <i>Municipal Comprehensive Land Use Plans (CLUPs)</i> ha kauman sin kiyaaramalahan iban kauman nanaimai, agad daisab in sukup pagayura sin paghulaan, kapanyapan sawu iban paghidmat pa tau. • Buhiun in <i>Mindanao Working Group</i> iban tantuhun maghibal in paghambuuk iban sin <i>MHT</i> iban manga wujud prugram ha <i>BARMM</i> ha laum sin <i>Block Grant</i> iban sin kaibanan balanja' ha baba' (<i>local funds</i>). • Tabangan in pamarinta ha baba' (<i>LGUs</i>) ha mapakay marayau in manga saddiya alta' biya' sin <i>Internal Revenue Allotment (IRA)</i> iban sin balanja' aramala ha supaya humantap in paghula'-hula' iban pagbalik sin manga paguy (<i>IDPs</i>).
<p>5. Magpaawn tatabangan ha mga tumpukan (<i>sectors i.e. women, children etc.</i>) ha kauman, sa'bu tantuhun iban dihilan sibu' halga' in pagtudju guwa ha mga tumpukan ini.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Lilingun balik iban kimmatun balik in manga kapandayan maglag iban magtabang sin nakila manga tumpukan: kababaihan iban bata' babai, bata' ba'gu kausugan, satsat (<i>PWD</i>), yatim, kabalubaluhan, maas-maas iban sin Moro udduk hula' (<i>IPs</i>). 	<ul style="list-style-type: none"> • Hitunay in manga parjanjian ha <i>CAB</i> iban <i>BOL</i> hatungud sin saplag (<i>inclusion</i>) iban tabang pa manga tumpukan tartantu.
<p>6. In manga pasangan magtabang-tabang iban sin manga natatabarru' ha baba', halugay nagpapahantap sin nakagabun ha wujud pagpinig (<i>exclusion</i>) ha kauman.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Tantuhun in parwakilan ha baba' iban sin pagsawu' pagnakura' ha taasan nagdara kawasa pagbaya', sarta' tantuhun daisab in labi maluag pagisun-isun iban sin mga panaiban mananabang. • Dahun in manga parhimpunan ha baba' bilang bawgbug iban papangayuun tatabangan (<i>grant</i>), bukun tumubtub na hadja ha magtaima' sadakka. • Magbaktul pagmahil ingat kapandayan (<i>CapDev</i>) iban paghidjatul parhimpunan (<i>OD</i>) pa kauman. 	<ul style="list-style-type: none"> • Tukuhan in manga hinang piyagdarahan dungan sin ha baan, iban ha bitikan sin pag-abay-abay, sarta' jiyajagahan in pagpaham ha ginisan hal. Agadna dayindi in pagligut sin parwakilan iban pagpatunay sin pagtapil pa hi ka bigtung ha manga barkanan iban pagpahambuuk sin manga barkawasa. • Tantuhun in pagkawa maghihinang ha baba' (<i>local level</i>) ha katan tahap sin pagtabang.

Table 1 Paruhan ha pagtabang pagkamunisya' ha balik-balik aramala (cont.)

Paru katiluaagan	Pikilan tartantu pa parinta Pilipin iban pa manga parhimpunan magdirihil tabang iban <i>INGOs</i>	Pikilan tartantu pa parinta <i>BARMM</i> iban parhimpunan ha babaan halawum sin hula (<i>region</i>)
7. Tantuhun in ganap pagsaddiya iban pagisun-isun iban sin manga <i>local network</i> gawgut in pakaradjaan ha satiyap prajik. 8. Magpatindug paghilalaungan bilang puun pikilan, sarta' manantuhi sin kalauman kabtangan iban papagan pakayun nila ha saglag (<i>inclusive</i>).	<ul style="list-style-type: none"> • Magbaktul lugal iban patahan amuin ginis babarapa pikilan maita' iban maparagan. • Paawnun iban pabuntulun in hawatil. • Magbaktul saluhay-luhay ran makatabang ha manga bisu, buta atawa kulang-kulang iban pa manga sila kiyapasaran ha paghulaan. 	<ul style="list-style-type: none"> • Paawnun in pagsambung-laung iban tiranan sin paghiya-hiyatihi makay sin bahasa iban tempat luhaya pa tau ha kauman – hisulat in manga kabtangan, daying naman ha pagminnu-minnu <i>online/offline</i> biya'na sin radio, pagmisuwarat ha upis sin mayul iban sin kaibanan pagtipun-tipun (hutba' jumaar, pagnasihat, suisuy pangdaig bay). • Magbaktul saluhay-luhay ran makatabang ha manga bisu, buta atawa kulang-kulang iban pa manga sila kiyapasaran ha paghulaan.
9. Tumuku ha pagbaktul-pikilan sarta sin <i>data</i> . Magpatindug aturan pagjaga iban pagnilai (<i>monitoring and evaluation</i>) mahaba'.	<ul style="list-style-type: none"> • Hitunay in manga <i>data</i> saddiya parsugpatan pa sara' (<i>legislation</i>), agad na in pagpajatu sin <i>Community Based Monitoring System Law</i>. • Pahugutun in <i>data</i> pasal sin hinang puas sin aramala, agad na didtu in pagitung sin tau-hapaghulaan iban pag-map ha sa'bu nagpapahatap sin matup pagkandi. • Magpakusug sin paragan ha antara sin “<i>datasets</i>” sin mananabang daying ha guwa' hula', parhimpunan magbabangun, parinta ha baan (<i>LGU</i>), iban sin kauman. 	<ul style="list-style-type: none"> • Magpakusug data piyaamu ha <i>BARMM</i> langkum na in katan mantari (<i>ministers</i>); hinang nagmamartabbat iban sin mananabang (<i>donors</i>) iban sin kaupis-upisan parinta magpinda sin access iban <i>data management</i> sin bilangan iban sin <i>datasets</i> tartantu (<i>Marawi's Kathanor</i>; ginisan bilangan biyaktul sin <i>UN system</i>) pa <i>BARMM</i>. • Magbaktul pagmahil ingat kapandayan (<i>CapDev</i>) pa hikalanyut sin <i>data</i> ha baba'.
10. Tantuhun in pagtalangtaluas (<i>transparency</i>) iban pag-aku pangandulan sin magtatabang iban magpapasampay.	<ul style="list-style-type: none"> • Magtunay sin kabiaksahan sin magtatabang talangtaluas pa katan kalagguan tatabangan. • Magpatindug magjajaga tau-ha-ut iban abayan sin hamba ra'yat. 	<ul style="list-style-type: none"> • Paragbusun in panuituy pagmahil ingat papandayan (<i>CapDev</i>) iban sin paghidjatul parhimpunan (<i>OD</i>) ha tungud sin pagbalanja' (<i>procurement</i>) iban pagpasampay sin sangsa' hasupaya makahalli' daying ha kasaril iban kausngau.

In Humanitarian Policy Group (HPG) hambuuk ha abanti ha dunya awn tumpukan mga tau magpangadji sin mga problema sin kahalan sin mga manusiya. In maksud niya amun parayawun in mga sara' iban hinang para ha tau labay bintang, bichara iban jawab.

Humanitarian Policy Group
ODI
203 Blackfriars Road
London SE1 8NJ
United Kingdom

Tel: +44 (0) 20 7922 0300
Fax: +44 (0) 20 7922 0399
Email: hpgadmin@odi.org
Website: odi.org/hpg
